

Konrad Kazimierz Szamryk
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-0910-1209
e-mail: k.szamryk@uwb.edu.pl

Leksyka religijna w *Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim* Jana Kurmina

Religious lexis in the *Polish-Latin-Latvian dictionary* by Jan Kurmin

Abstrakt

Niniejszy artykuł podejmuje problem analizy ilościowej i jakościowej leksyki religijnej w *Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim* Jana Kurmina (Wilno, 1858). Wyeksцерpowany ze słownika materiał leksykalny, obejmujący 591 jednostek w 523 hasłach, zestawiono z obliczeniami dotyczącymi słowników języka polskiego XX i XXI w., co pozwoliło zauważyć, że leksyka religijna w słowniku Kurmina pod względem procentowym mieści się w granicy zasobu typowego dla słowników ogólnych.

W dalszej części pracy materiał poddano analizie metodą pól językowych: WIARA JAKO WYZNANIE, RELIGIA JAKO PRZEDMIOT WIARY, WIARA JAKO ZGROMADZENIE oraz WIARA JAKO OBRZĄDEK, a następnie podzielono na słownictwo związane z wierzeniami chrześcijańskimi, uniwersalne oraz niechrześcijańskie. Dzięki temu opisowi ujawniło się podłoże kulturowo-społeczne badanego leksykonu. Najbardziej rozbudowana jest warstwa słownictwa chrześcijańskiego, ale wyróżnia się także leksyka związana z pogaństwem i judaizmem.

Słowa kluczowe: leksykografia polsko-łotewska, polszczyzna XIX wieku, słownictwo religijne, Łotwa, Inflanty, Łatgalia

Abstract

This article presents a quantitative and qualitative analysis of religious vocabulary in *Słownik polsko-łacińsko-łotewski* [*The Polish-Latin-Latvian Dictionary*] by Jan Kurmin (ed. Vilnius, 1858). The number of excerpted lexical items (591 units found in 523 entries) has been compared with number of such lexemes excerpted from Polish dictionaries in 20th and 21st century. The comparison shows that the religious lexis in Kurmin's work even though elaborated remains within the upper limits of religious words found in other dictionaries. Then a lexicological analysis of excerpted lexis is presented: words are grouped it in several semantic fields: FAITH, RELIGION, CONGREGATION, RITUAL. The author also shows how many lexemes may be regarded as Christian, universal, and non-Christian underlying that those referring to Judaism or pagan beliefs constitute a separate part what results from the specific cultural and sociological trait of the work in question.

Key words: Polish-Latvian dictionary, Polish language in 19th century, religious vocabulary, history of Latvia, Livonia, Latgale

Celem niniejszego artykułu jest analiza ilościowa i jakościowa słownictwa religijnego w XIX-wiecznym *Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim* Jana Kurmina. Ponieważ będący przedmiotem opisu leksykon stanowi źródło historyczne, zredagowane i przygotowane przez jednego autora, rozważania dotyczące leksyki konfesyjnej można także potraktować jako próbę opisu fragmentu rzeczywistości wykształconego użytkownika polszczyzny ziem dawnych Inflant Polskich tego okresu. Jednocześnie artykuł wpisuje się w badania leksyki religijnej w słownikach języka polskiego, które przyniosły wiele ciekawych ustaleń, dotyczących m.in. oszacowania procentowego udziału słownictwa religijnego w wybranych opracowaniach z XX i XXI w. oraz jego podziału ze względu na kryterium użytkowe (zob. Piotrowska-Wojaczyk 2011; Migdał, Piotrowska-Wojaczyk 2012).

1. *Słownik polsko-łacińsko-łotewski* Jana Kurmina

Słownik polsko łacińsko łotewski ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina (SKurm) ukazał się nakładem drukarni M. Zymelowicza w Wilnie w 1858 r. Na gruncie polskiej leksykografii jest to dzieło niemal nieznanne – praca została odnotowana jedynie przez K. Estreichera¹ w *Bibliografii słowników polskich* (Grzegorzczuk 1967: 99) oraz w notatce S. Kolbuszewskiego *Polonica łotewskie* (1963: 166–167). Słownik stanowi jednak ważny element w dziejach leksykografii łotewskiej, gdyż do czasu wydania leksykonu polsko-łotewskiego Jana Karigera² był to jedyny znany słownik języka łątgalskiego³ (Kolbuszewski 1977: 83). Wartość historyczna SKrum jest tym większa, że łątgalski zaczął być wykorzystywany w sferze religijnej dopiero w połowie XVIII w., a z kolei sto lat później, po powstaniu styczniowym (realnie w 1865 r.), car Aleksander II wprowadził zakaz druku tekstów łotewskich i łątgalskich w alfabecie łacińskim (Jankowiak 2016: 279–280). W związku z tym SKurm jest świadectwem stanu dokumentującym stan literackiego języka łątgalskiego *in statu nascendi*, przed zmianą statusu prawnego języka i ograniczeniem jego roli w życiu społecznym, ale też w momencie, gdy ukształtowała się – aktualna w dużej mierze do dziś – sytuacja socjolingwistyczna na Łotwie (Jankowiak 2016: 275).

¹ <http://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/849.html>

² *Lexicon Lothavicum* (oryginał) powstał na początku XVIII w., jednak jego kopia sporządzona została najprawdopodobniej około 1764 r. przez Jana Karigera (Kolbuszewski 1977: 172). Słownik w 1977 r. odkryła Diana Zemzare, wydał Stanisław Kolbuszewski (1977).

³ Badacze wyróżniają dwa warianty języka łotewskiego – łotewski język literacki, powstały na bazie dialektu środkowołotewskiego, oraz język łątgalski, czerpiący z dialektu górnołotewskiego. Inni jednak traktują łątgalski jako dialekt posiadający odmianę pisaną (Jankowiak 2016: 276–277).

Badacze łotewscy zwracają uwagę, że SKurm nie doczekał się opisu swojej polskiej części (zob. Leikuma 2009⁴), choć lukę tę w niewielkim stopniu wypełnił artykuł o regionalizmach fonetycznych Konrada Szamryka (2016a).

O autorze omawianego leksykonu wiemy stosunkowo niewiele. Książd Jan Kurmin urodził się w 1795 r. w Ukmergės (pl. Wiłkomierz) na Litwie. W latach 1815–1820 uczył się w krasławskim seminarium duchownym, a w 1821 r. przyjął święcenia kapłańskie. Jako ksiądz katolicki pracował w niewielkich łotewskich miejscowościach, takich jak: Puša, Auleja, Skaista, Vārkava. W 1852 r. przeniósł się do Krasławia, gdzie zmarł w 1860 r. Jest autorem słownika oraz współautorem wydanych po łotewsku w Wilnie homilii i kazań⁵.

Słownik w układzie alfabetycznym liczy około 13 tys. haseł (282 strony). Wiadomo, że wzorowany był na wcześniejszych słownikach polsko-łotewskich: *Dictionarium polono-latino-lotavicum* Georga Elgera z 1683 r. oraz na piątym wydaniu słownika polsko-łacińsko-łotewskiego *Dictionarium trium linguarum* Konstantego Szyrwiada z 1713 r. (pierwsze wydanie w 1629 r.) (Kolbuszewski 1963: 166–167). Dziewiętnastowieczne dzieło, choć pod względem leksyko-graficznym zdradza wiele niedoskonałości (zob. Szamryk 2016a: 395)⁶, miało przede wszystkim charakter użytkowy – służyło misjonarzom w czasie pracy duszpasterskiej z miejscową ludnością na obszarze funkcjonowania języka łotewskiego lub łątgalskiego. Zapotrzebowanie na słownik polsko-łacińsko-łotewski (łątgalski) musiało być duże, gdyż to właśnie w sferze religijnej od drugiej ćwierci XVIII w. pojawiały się teksty pisane w dialekcie łątgalskim: sprawozdania roczne jezuitów (1725 r.), zbiór katolickich pieśni religijnych *Katolizska Dzismiu gromota Diwam...* (1730 r.), a w roku 1753 pierwsza książka w języku łątgalskim *Evangelia toto Anno*. Nieprzerwane po dziś trwanie języka łątgalskiego silnie związane jest z przestrzenią duszpasterską, np. w czasie się obrzędów religijnych, w kazaniach, w modlitewnikach i na nagrobkach, (Jankowiak 2016: 277–278, 286–287).

W odróżnieniu od *Słownika wileńskiego* (1861 r.), który notuje około 110 tys. artykułów hasłowych, a więc zaliczany jest do słowników wielkich, SKurm rejestruje zaledwie 13 tys. haseł, w związku z czym może być traktowany jako XIX-wieczny leksykon podstawowy (minimum) o charakterze historycznym, którego analiza językowa daje wyobrażenie o zasobie

⁴ Streszczenie w języku polskim badań Lidiji Leikumy przedstawiła w swojej pracy magisterskiej *Leksykografia polsko-łotewska, łotewsko-polska 1683–1939 – wybrane zagadnienia* Ieva Paļaša (2014).

⁵ <<http://lgdb.lnb.lv/index/person/915/>>, dostęp: 26.06.2019. Informacje o homilii i kazaniach oraz ich tłumaczenia na język polski za I. Paļaša (2014).

⁶ Do najpoważniejszych usterek SKurm można zaliczyć chociażby całkowite pominięcie haseł na literę E, a także nieobecność haseł zaliczanych do słownictwa podstawowego (np. *noga*).

leksykalnym przeciętnego, wykształconego użytkownika polszczyzny tego okresu. Co prawda liczba leksemów we współczesnych polskich słownikach podstawowych jest mniejsza, gdyż waha się od 1600 do 5000 haseł, to jednak słowniki te uważa się za niedoszacowane. Dla porównania pedagogiczne słowniki angielskie, niemieckie i francuskie z reguły zawierają przynajmniej 15 tys. haseł (Seretny 2015: 308). Mimo wskazanych różnic ilościowych zasobu hasłowego, można jednak potraktować SKurm jako słownik podstawowy o charakterze historycznym.

2. Słownictwo religijne w SKurm na tle innych opracowań leksykograficznych

Zakorzenione w wielowiekowej tradycji narodowej słownictwo religijne stanowi ważny element życia każdej społeczności. Znajomość leksyki konfesyjnej właściwa jest ludziom różnego autoramentu, dzięki czemu omawianej warstwie słownictwa można przypisać cechę ogólności i powszechności (Bajerowa 1988). Mimo to badanie słownictwa religijnego wiąże się z pewnymi trudnościami i kwestiami dyskusyjnymi. Jak zauważa Eugenia Wysocka (1987): „leksyka sakralna nie wyodrębnia się jednak ostro z całości języka polskiego. Wyrazów funkcjonujących wyłącznie w sferze religijnej jest stosunkowo niewiele, a leksyka i frazeologia religijna ściśle wiążą się z innymi sferami leksyki, przede wszystkim ze słownictwem potocznym”⁷. Problematyczność wyróżnienia leksyki konfesyjnej, choć nie tylko, łączy się także z kwestią rozmycia granicy pola leksykalnego, zwłaszcza gdy oddalamy się od jego centrum znaczeniowego. Ponadto analiza słownictwa z jednego pola tematycznego zawsze niesie ze sobą niebezpieczeństwo subiektywizmu badawczego, co znacznie ogranicza możliwość porównywania wyników. Często zdarza się, że nawet jednakowo określone przez badaczy pola leksykalne nie są wypełniane identycznymi jednostkami leksykalnymi (Tokarski 1993: 354–355).

Mając na uwadze przedstawione trudności dotyczące wydzielenia i klasyfikacji słownictwa religijnego metodą pól semantycznych, ze SKurm wyekscerpowano 523 jednostki leksykalne równe artykułom hasłowym, które stanowią 4,02% wszystkich haseł słownika. Aby stwierdzić, czy w SKurm mamy do czynienia z nadmiarem lub niedoszacowaniem leksyki konfesyjnej, warto w tym miejscu skonfrontować podane dane z innymi słownikami.

⁷ Sądzić należy jednak, że słownictwo religijne przenika się raczej z leksyką właściwą tekstom urzędowym, publicystycznym, naukowym i artystycznym, a w najmniejszym zakresie czerpie właśnie z odmiany potocznej (zob. Zdunkiewicz-Jedynak 2008: 108–109).

W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka nie można mówić o pełnej reprezentatywności słownictwa religijnego (wydanie 1978–1981), gdyż rzeczowniki z pola RELIGIA stanowiły 1,13% całości materiału (Migdał, Piotrowska-Wojaczyk 2012: 233). Uznaje się, że dopiero w *Słowniku współczesnego języka polskiego* (1996) pod redakcją Bogusława Dunaja (SJPDun) mamy do czynienia z reprezentatywnym zbiorem leksyki religijnej – wśród 62 tys. artykułów hasłowych pojawiło się 1641 jednostek związanych ze sferą *sacrum*, co stanowiło 2,65% siatki hasel (Migdał, Piotrowska-Wojaczyk 2012: 237). Podobną wartość procentową (2,27%) stanowią hasła religijne w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* (1994–2005) pod redakcją Haliny Zgólkowej – na 132 814 hasel słownictwo religijne liczy 3026 (Piotrowska-Wojaczyk 2011: 157). Z kolei w *Wielkim słowniku języka polskiego* (WSJP) słownictwo religijne⁸ liczy 1955 hasel. Ponieważ WSJP ma formę elektroniczną i ciągle uzupełniany jest o nowe wyrazy, nie można podać dokładnej liczby jego hasel. We wstępie do słownika redaktorzy informują, że WSJP po dwóch etapach prac liczy około 50 tys. hasel (15 tys. najczęściej używanych wyrazów w języku polskim oraz 35 tys. wyrazów słownictwa nowszego). Z obliczeń wynika więc, że leksyka religijna stanowi 3,91% hasel WSJP, a więc jej procentowy udział jest zbliżony do tego, jaki mamy w SKurm.

Powyższe dane liczbowe pozwalają zauważyć, że leksyka religijna w różnym stopniu wypełnia słowniki języka polskiego. Z pewną ostrożnością można wysnuć wniosek, że jej zawartość oscyluje w słownikach ogólnych języka polskiego w przedziale 2–4%. Na tle przywołanych danych widać więc, że leksyka religijna w SKurm jest bogato reprezentowana, mieści się w granicach procentowego udziału religijnego podzbioru w stosunku do całościowego zasobu leksykalnego słownika.

3. Analiza jakościowa słownictwa religijnego w SKurm

Omawiany zbiór słownictwa religijnego poddano analizie jakościowej, z której już na początku wynikało, że w SKurm mamy więcej jednostek związanych z religią, niż to pokazała ekscerpcja hasłowa. Dzieje się tak dlatego, że Kurmin obok wyrazów hasłowych podawał ich synonimy, których zwykle nie powtarzał jako osobnych hasel, np. w hasle *biskupstwo* występują też jednostki *powiat*, *diecezja*⁹, *powiat duchowny*, w hasle *kmostr* znalazł się

⁸ Wydzielone po zastosowaniu filtrów tematycznych: kategoria CZŁOWIEK W SPOŁECZEŃSTWIE, podkategoria RELIGIA – KOŚCIÓŁ.

⁹ W artykule zdecydowano się pozostawić oryginalną pisownię hasel ze SKurm, a także tłumaczyć tylko znaczenia wyrazów o charakterze terminologicznym, specjalistycznym lub innym od współczesnego.

też *ojciec chrzestny*, a pod hasłem *mięsopest* jest wyraz *zapust*. Realny zbiór polskich jednostek religijnych w pracy jest większy niż wskazywały początkowe obliczenia. Ostatecznie więc w SKurm zarejestrowano 591 jednostek leksykalnych odnoszących się do pola wiary i religii, co oznacza, że pierwotny zasób słów i wyrażen religijnych powiększył się o 68 jednostek.

Wynotowane z SKurm słownictwo religijne uporządkowano, stosując podział tematyczny¹⁰, który umożliwia wskazanie kręgów rozwiniętych, a także zredukowanych lub pominiętych. W opracowaniu przyjęto układ, w którego centrum znajduje się człowiek-katolik. Taki podział pozwala odtworzyć perspektywę i sposoby myślenia autora opracowania, XIX-wiecznego katolickiego duchownego, zamieszkującego ziemie dawnych Inflant, a w pewnym zakresie również docelowych użytkowników słownika. Wyróżniono cztery subpola:

- wiara jako wyznanie¹¹
- religia jako przedmiot wiary,
- wiara jako zgromadzenie,
- wiara jako obrządek,

które następnie poddano szczegółowej analizie.

3.1. Wiara jako wyznanie

W SKurm niewiele jest wyrazów określających wiarę, np.: *chrześcijaństwo*, *religia*, *wiara*, *wierzę*, *wyznanie*, jak i członków katolickiej wspólnoty wyznaniowej: *bogomodlca* ‘modlący się do Boga’, *chrześcjanin*, *chwalca* ‘czciciel, wyznawca’, *katolik*. Również zaledwie kilka leksemów przywołuje chrześcijańskie wyznania niekatolickie: *odmówienie* ‘reformacja’, *reformacja* oraz członków tych wspólnot: *kacermistrz* ‘przywódca kacerzy’, *kacerski* ‘heretycki’, *nowokrzczeniec* ‘anabaptysta’, *zbieg klasztorny* ‘SWil: apostata, odszczepieniec’. Jedyłą wymienioną w SKurm religią niechrześcijańską jest *pogaństwo* (oraz formy *pogański*, *po pogańsku*), choć już wśród wyznawców religii, oprócz *poganina* i *poganki*, pojawiają się *żyd* (oraz przymiotnik *żydowski*) i *obrzezaniec* ‘żyd’. Z kolei brak wiary lub przynależności do religii nazywają leksemy: *świecki* i *bezbożność* ‘brak wiary w Boga’, *bezbożny* ‘ateista’.

W porównaniu z tekstami XVII- i XVIII-wiecznych kazań materiał z pola WIARA JAKO WYZNANIE SKurm wydaje się dość ubogi, gdyż nie notuje

¹⁰ Aby umożliwić porównanie wyników badań, w artykule zdecydowano się wykorzystać podział słownictwa religijnego na pola leksykalno-znaczeniowe, zastosowany w pracy K. Szamryka (2016b: 181–262).

¹¹ Wiara w podanym znaczeniu rozumiana jest jako określone wyznanie religijne (WSJP) – ma charakter obiektywny i stanowi sumę prawd będących przedmiotem wiary (Tyloch 1988).

wielu leksemów związanych z różnymi odłamami chrześcijaństwa (por. Szlejski 1974; Szamryk 2016b: 181–197), co być może wynika z odmiennego charakteru zestawianych tekstów. Kazania służyły raczej umacnianiu wiary członków własnej wspólnoty, podczas gdy SKurm napisany został z myślą o szerzeniu podstawowych prawd wiary katolickiej wśród niechrześcijan. Być może słownik jest także świadectwem tego, że w XIX w. spory wewnętrzniechrześcijańskie uległy wyraźnemu złagodzeniu, co dało podstawy dla rodzącego się w tym okresie ekumenizmu, czego odzwierciedlenie znaleźć można w kazaniach głoszonych na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. (Bizior 2017: 28–35).

3.2. Religia jako przedmiot wiary

Słownictwo określające ponadludzkie istoty chrześcijańskie w SKurm odnosi się przede wszystkim do sfery dobra: *anioł*, *anioł stróż*, *apostoł*, *Boga rodzica* ‘Bogurodzica’, *bóg*, *boski*, *cudotwórca boski*, *niebiescy* ‘boscy’, *niebieski* ‘boski’, *stworzyciel*, *święty* ‘świętobliwy’, *trójca święta*, *twórca*, *wybawiciel*. Niemal zupełnie brakuje leksemów nazywających przedstawicieli chrześcijańskiej sfery zła (np.: *diabeł*, *szatan*, *dias*, *bies*). Znajdujemy tylko dwa wyrazy: *czart*, *czartowski*, które zresztą mają proveniencję ludową, przez co odnoszą się do uosobienia zła w życiu codziennym. Wyraźna jednak jest grupa nazywająca ponadnaturalne osoby i postacie związane z kultem pogańskim: *bogini*, *bóstwo*, *czarnoksiężnik*, *czarownica*, *czarownik*, *straszydło widome* ‘straszydło widzialne’, *wiedźma*, *wieszczbiarz* ‘wróżbita’, *wieszczek* ‘wróżbita’, *wieszczka*, *wilkołek* ‘wilkołak’, *wróżka* ‘wiedźma’, *zaklinacz*. W SKurm niewiele też leksemów nazywa miejsca transcendentne, do których trafia dusza człowieka po śmierci: *niebo*, *czyściec*, *piekło*, *piekielny*, *otchłań piekielna*, *piekielny ogień*.

Na tle jednostek nazywających podstawowe źródła wiary chrześcijańskiej, takich jak: *Biblia*, *Pismo Święte* można wyróżnić leksemy dotyczące nauk Kościoła i przykazań, np.: *katechizm*, *katechizują*, *kazanie*, *kazanie czynię*, *każę* ‘mówię kazanie’, *podawanie plebana*, *postyla* ‘postylla’, *przykazanie*, *przypowieść*, *reguła zakonna*, *zakon* ‘prawo, reguła’, *zamknięcie listu*, *kazania*. Wyraźnie wyłania się grupa jednostek wskazujących na źródła wiary pogańskiej: *czarnoksiężstwa nauka*, *czarnoksiężski*, *wieszczba* ‘wróżba’, *wieszczenie*, *wieszczbiarska nauka*, *wróżków opowiedź* ‘wróżba’, *wróżenie*, *wróżka* ‘wróżba’.

W SKurm zarejestrowano leksemy odnoszące się do rytuałów i zjawisk o znamionach cudowności, np.: *cud*, *cudotworność* ‘cudotwórstwo’, *cudowny*, *ożył*, *prorocki* ‘proroczy’, *proroctwo*, *rozstąpienie ziemi*, *albo nieba otworzenie*,

rozstępny ‘rozstąpiony’, *rozstępna ziemia* ‘rozstąpiona ziemia’, *ślubuję co Bogu, ślubuję, albo ślubuję co komu, uwielbienie, uwielbiony, wskrzeszam umarłego, wskrzeszenie umarłego, wcielenie Boże, zrządzenie Boskie*. Jako pewną przeciwwagę dla przywołanej grupy leksemów chrześcijańskich można podać wyrazy, które w SKurm odnoszą się do wykluczania ze sfery *sacrum* lub braku przynależności do niej: *klątwa, klątwa kościelna, nieświecony* ‘nieświęcony’, *przekleństwo* ‘przekleństwo’, *przeklinanie, sprofanować, sprofanowanie, sprofanowany, wyklęcie, wyklinam, wyklinanie*, czy związane z pogaństwem i magią: *czarowanie, czarowniczy, czaruię, czary, ofiara pogańska bydła, przepowiedzenie* ‘przepowiednia’, *wywołanie z ziemi, wywołaniec z ziemi, wywoływam z ziemi, zabobonny, zaklinam czarta, zaklinam kogo, zaklinam się*.

Leksemy nazywające przedmioty i symbole stanowiące zewnętrzne źródła wiary w największym zakresie odnoszą się do obrzędu nabożeństwa, np.: *ampulka* ‘SWil: małe naczynie używane podczas mszy do wina i wody lub przechowywania oleju’, *binda* ‘cienkie kawałki u wieńca, obicia lub u ołtarza’, *chorągiew kościelna, chrzcielnica, dzwon, gromnica, kadzidło, kielich, koronka* ‘paciorki, różaniec’, *kropidło, krucyfiks, krzyż, krzyżowaty* ‘SWil: na podobieństwo krzyża’, *lichtarz, mirowy olejek, monstrancya, olej, oplatek, organy, paciorki, na których się modlą, pala ołtarzowa* ‘SWil: nakrycie z tkaniny, służące do pokrywania kielicha podczas mszy’, *popielica, pulpity kościelny* ‘pulpity do mszału’, *puszka do SS Sakramentu, relikwiarz kości śś., relikwie śś., różaniec, różany wianek* ‘różaniec’, *swiecznik, święcona woda, woda święcona*. W tej grupie wyróżniają się księgi do nabożeństwa, np.: *mszał* ‘księga zawierająca opis nabożeństwa, modlitw i obrzędów’, *rubrycel* ‘SWil: książka zawierająca porządek odprawiania przez księży nabożeństwa na każdy dzień roku’, *zołtarz* ‘psałterz’.

Z życiem i pracą duchownych łączą się także nazwy szat liturgicznych: *alba kapłańska, infuła* ‘czapka biskupia’, *kapa kościelna* ‘zwierzchnia odzież, szata liturgiczna w kształcie peleryny’, *komżę ubrany, komże noszący na sobie, koski księży* ‘SWil: ubiór księży, mucet z futra’, *sutana* ‘sułtana’, atrybuty kapłańskie: *kutwara biskupia* ‘pastorał’, *ornat kapłański, pastorał* ‘laska biskupia’, *korona kapłańska* ‘plesz, krążek wygolony na wierzchołku głowy księży’, czy wyrazy związane z kancelarią: *metryka, księgi kancelarji, dziesięcina*. Natomiast przedmioty związane z judaizmem ograniczono do leksemu *jarmulka* ‘mała, okrągła czapeczka, noszona przez żydów’.

Religijne utensylia stanowią ważny aspekt dla członków danej społeczności, jednak w pochodzących z drugiej połowy XVIII w. kazaniach księdza Kluka było to pole tematyczne mocno ograniczone (Szamryk 2016b: 216–217), natomiast część z podanych powyżej leksemów, np.: *alba, ampulka,*

kapa, komża, mszał, ornat, pala notują XIX-wieczne sprawozdania kościelne z diecezji wigierskiej i augustowskiej (por. Szydłowska 2011: 106–135), co pokazuje, że pod względem rejestrowanego słownictwa SKurm w wielu miejscach bliższy zdaje się inwentarzom kościelnym niż tekstom kazań.

Wewnętrznym źródłem wiary jest bliskość Boga, jaką wierzący odczuwa, zwracając się do Niego z prośbą, modląc się do Niego. W SKurm znajdujemy więc takie leksemy, jak: *chwałę co, modłę się, modlitewnie, modlitwa, ofiarowanie się komu, odmawiam pacierze, pacierz, przysięga, przysiężny, pokłon Boski, pokłonić się Bogu, pokłonić się świętemu, suplikacya* ‘modlitwa’, *wielbienie, wielbię, żegnam chleb, żegnam się krzyżem*. Są także jednostki odnoszące się do duchowości: *chwała, duch* ‘dusza’, *rozumna bez ciała rzecz, duchnie* ‘duchowo’, *dusza, dusznie* ‘od duszy’, *z duszy, duszyczka, powołanie, siła duszna* ‘moc duszy’, *sumienie, wola*.

W dużej mierze charakter uniwersalny mają wyrazy określające kondycję człowieka. Część z nich kojarzy się nie tylko z religią, ale też z życiem społecznym, a ich odniesienia do wiary wynikają raczej z kontekstów użyc. Człowiek pobożny określany jest jako: *błogosławiony, bogobojny, bogomyślny, chwalebny, cnotliwy, czcigodny, męczennica, męczennik, miłosierny, namazany, nieśmiertelny, pobożny, słupnik, świętobliwy, uwielbiony, zmartwychwstały*. Do postępowania zgodnego z przykazaniami religijnymi odsyłają leksemy: *bogobojnie, bogomyślność, cnotliwie, czystość serca, czystość, cnotę mający, dochować wiary, męczeństwo, miłosierdzie, nabożnie, nawracam kogo, nawrócenie, nieśmiertelność, odkupienie, odprzysięgam się czego, odpuszczam komu winy, odpuszczenie, odpuszczenie proszę, opatrność, pobożnie, pobożność, pokornie, pokuta, przebaczam winę, rozpaczam o zabawieniu, o miłosierdziu Bożym, skrucha, skruszenie serca, świętobliwie, świętobliwość, uniżenie, wyrok Boski, zbawienie pańskie, zmartwychwstać, zmartwychwstał, zmartwychwstanie, zrządzony od Boga*.

Z kolei grzeszników nazywają jednostki: *bez duszy* ‘martwy’, *bluźnierca, cudzołożnica, cudzołożnik, grzesznik, niecnotliwy, nieczysty, nienabożny, niepobożny, obelżywy, obmówca, obrazoborca, opętany od czarta, oszczerca, piekielnicy, podziemi ludzie, przeklęty, rozpasany na wszystkie niecnoty, rozpustnik, skaziciel, swawolny, świętokradzca, szyderz, świętokupiec, wyklęty*. W SKurm pojawiają się też określenia grzechu – zarówno ogólne i typologiczne: *grzech, grzech śmiertelny, pierworodny grzech, powszedni grzech, grzeszę, śmiertelny grzech*, jak i szczegółowo określające postępowanie niezgodne z nauką Kościoła: *bezbożnie, cielesność, cudzołożyć, cudzołóstwo, kazirodstwo, kuszenie kogo, kusze kogo, niecnota, niepobożność, obłądliwie, obłądnie, obrazoborstwo, pokusa, rozpusta, rozpustnie żyję, rozpustnie, schodzenie kogo na złym uczynku, skazitelny, sprośny, sprośnie, swawola, swawolnie*.

3.3. Wiara jako zgromadzenie

W analizowanym słowniku znalazło się wiele leksemów stosowanych na określenie osób duchownych. Oprócz jednostek nazywających zbiorowość: *duchowieństwo*, *kapituła* ‘zgromadzenie osób duchownych przy katedrze, kolegium lub klasztorze’, *stanu duchownego ludzie*, *zakon*, czy ogólnych nazw duchownych: *duchowny*, *ksiądz*, *wielebny*, SKurm podaje szereg wyrazów na określenie członków kleru ze względu na pełnioną posługę: *braciszek* ‘zakonnik’, *chrzciciel*, *kapłan*, *kapłanem zostać*, *kapłański*, *kapłaństwo*, *kaznodzieja*, *kaznodziejski*, *mnich*, *mnichowski*, *mniski* ‘mnisi’, *mniszka klasztorna*, *ofiarnik*, *poświęciciel* ‘konsekrator’, *spowiednik*, *zakonnica*, *zakonniczka*, *zakonnik* oraz funkcje w administracji kościelnej: *arcybiskup*, *auditor biskupi* ‘SWil: zastępca, surogat’, *biskup*, *biskupi*, *kanonik*, *kardynał*, *kleryk*, *komendarz* ‘wikariusz, pomocnik proboszcza’, *oficyał* ‘wikariusz’, *papież*, *patryarcha* ‘patriarcha’, *pleban*, *prałat*, *proboszcz*, *przeor*, *sufragan* ‘namiestnik biskupi, biskup nieposiadający diecezji’, *wikaryusz* ‘wikariusz’, czy słownictwo z tym związane: *biskupstwo*, *diecezja*, *parafia*, *pontyfikał* ‘pontyfikat’, *powiat duchowny* ‘diecezja’, *prelatura* ‘godność prałata’.

Zważywszy na niewielki zasób materiałowy słownika, wydaje się, że pole NAZWY DUCHOWNYCH jest mocno rozbudowane. Dla porównania w XVII-wiecznych kazaniach katolickich (Szlesiński 1978) nie występują określenia duchownych: *audytor biskupi*, *chrzciciel*, *komendarz*, *poświęciciel*, *wikariusz*. Również w pochodzącym z końca XVIII w. rękopisie kazań Kluka subpole DUCHOWNI było zdecydowanie mniejsze, gdyż wypełniało je 26 leksemów. Wśród nich tylko 12 stanowią jednostki wspólne tekstem Kluka i Kurmina. Są to: *biskup*, *duchowieństwo*, *duchowny*, *stan duchowny*, *kapłaństwo*, *kapłan*, *kaznodzieja*, *kleryk*, *patriarcha*, *spowiednik*, *papież*, *prałat*.

SKurm przywołuje też sporo jednostek określających osoby świeckie, pełniące określone funkcje w czasie obrzędów, czy też wykonujące prace okołokościelne, np.: *grabacz* ‘grabarz’, *grabarz*, *kościelny*, *marszałek biesiadny*, *marszałek pogrzebny*, *marszałek weselny*, *organista*, *teolog*, *wytrykus* ‘SWil: dozorca kościelny’, *zakrystyan* ‘dozorca zakrystii’. Słownik odnotowuje też nazwy innych świeckich członków wspólnoty religijnej, np.: *chrzestny ojciec*, *chrztu czekający*, *drużba*, *kmotr* ‘chrzestny’, *kum* ‘chrzestny’, *małżonek*, *małżonka*, *mąż*, *mężata* ‘mężatka’, *mężatka*, *oblubienica* ‘SWil: narzeczona, przyszła małżonka’, *oblubieniec* ‘SWil: pan młody, przyszły małżonek’, *pan młody*, *pani młoda*, *parafian* ‘parafianin’, *ślubny*, *ślubna żona*, *wdowa*, *wdowstwo*, *wdowy*.

Obok nazw świątyń katolickich: *dom boży*, *fara*, *kościół farski*, *kościół materialny* ‘budynek kościoła’ oraz ich meronimów: *alkierz*, *kaplica*, *katafel*

'katafalk', *kazalnica*, *kor abo chor*, *kurek na kościele* 'SL: chorągiewka w kształcie koguta', *meniona* 'alkierz (?)'¹², *modlitewnica* 'SWil: modlnica, dom modlitwy', *nawa*, *oltarz*, *stacya kościelna*, *zakrysa* 'zakrystia', a także obiektów występujących w pobliżu kościołów: *cmyntarz* 'cmentarz', *dzwonnica*, *grób*, *klasztor*, *plebania*, *refektarz* 'sala jadalna w klasztorze lub w seminarium', *rezydencja plebana*, SKurm notuje kilka nazw świątyń judaistycznych: *kościół starego zakonu*, *synagoga*, *świątlnica żydowska*.

3.4. Wiara jako obrządek

Do zespołu modlitw oraz obrzędów ujętych w normy liturgiczne w SKurm odsyłają leksemy: *msza*, *mszą mieć*, *mszy słuchać*, *nabożeństwo*, *ofiara powszednie*, w tym nazwy nabożeństw odprawianych o określonych porach: *jutrznia* 'nabożeństwo poranne', *nieszpor* 'nabożeństwo wieczorne', *nieszporny*, *processia kościelna*, *roraty* 'nabożeństwo adwentowe'. Z modlitwą jako obrzędem łączą się leksemy: *błogostawię komu*, *błogostawieństwo* 'błogosławieństwo', *chwałę co*, *czcigodny*, *dar*, *kadzenie*, *kadzę*, *kropienie*, *kropię*, *pokrapiam*, *krzyżuję*, *męka pańska*, *namazuję*, *obluczę kogo w szatę*, *obluczę szatę*, *obrząd* 'obrzęd', *obrządnie* 'obrzęd', *pomazaniec* 'naznaczony uroczyscie na godność', *pomazuję*, *poślubić co Bogu*, *poświęcam co Bogu*, *poświęcenie czego*, *poświęcony*, *przysięga*, *słubuję co Bogu*, *słubuję*, *albo ślubuję co komu*.

Badany słownik rejestruje również wyrazy związane ze wszystkimi sakramentami świętymi. Oprócz ogólnego rzeczownika *sakrament*, są to jednostki: *chrzest*, *chrzciny*, *chrzcę*; *bierzmowanie*, *bierzmuję*; eucharystia: *przystępuję do stołu Bożego*, *sakrament najświętszy Oltarza*; pokuta: *spowiedź*, *spowiadam się grzechów*; namaszczenie chorych: *namazanie*, *namazywanie* 'namaszczenie olejkim', *olejkowanie* 'namaszczenie olejkim', *ostatnie namaszczenie*; kapłaństwo: *święcę się na kapłaństwo*; *małżeństwo*, *małżeńsko*, *rozwód małżeństwa*. W SKurm znajdziemy też nazwy świąt i okresów wyróżnianych w liturgiach chrześcijańskich, szczególnie katolickiej, oraz słownictwo z nimi związane: *adwent*, *dzień popielcowy*, *kolęda*, *kolęduję*, *krzyżowa droga abo ulica*, *krzyżowanie* 'ukrzyżowanie', *krzyżowe dni* 'poniedziałek, wtorek i środa obchodzone przed Wniebowstąpieniem Pańskim', *kwietna niedziela* 'SWil: Niedziela Palmowa', *mięsopust* 'karnawał', *mięsopustnik* 'osoba obchodząca mięsopust', *mięsopustny*, *mięsopustuję* 'obchodzić mięsopust', *popielec*, *post*, *post wielki 40 dni*, *postny*, *przewodna Niedziela* 'SWil: pierwsza niedziela po Wielkanocy', *świątki*, *święcenie świąt*, *święto*, *święto uroczyste*, *trzech*

¹² Leksemu *meniona* nie notują słowniki historyczne polszczyzny (brak m.in. w SL, SWil, SW). W SKurm wyraz ten został odnotowany przy haśle *alkierz*.

Krółów święto, Wielkanoc, wilia ‘wigilia’, *wilia* ‘wigilia’, *ewgilia* ‘wigilia’ *vigilia* ‘wigilia’, *wniebowstąpienie pańskie, wniebowzięcie Maryi panny, zaduszny dzień, zapust* ‘mięsopest’, *zaświętność* ‘dzień świętowania (?)’. Tego ostatniego leksemu nie notuje żaden słownik języka polskiego.

Istotny element słownictwa religijnego stanowią nazwy uroczystości i obrzędów katolickich. Wśród nich wyróżniają się szczególnie dwie ceremonie – ślub: *godowy* ‘weselny’, *ożeniam kogoś, ożeniam, ożeniam się, poślubić komu córkę, poślubiony, ślub, ślubne zawieszenie, weselna piosenka, weselny, wydają córkę za mąż, wydanie córki, zaręczony, znowiny, znowić się na kogo, zrękować córkę, zrękowina, zrękowiny, znowiny, zrękowy* oraz pogrzeb: *ceremonia żałobna po śmierci, niepogrzebiony, pogrzeb, pogrzeb sprawuję, pogrzebiony, pogrzebna piosenka* ‘pieśń pogrzebowa’, *porzebnny obiad* ‘stypa’, *pogrzebowy, stypa, umarłego prowadzę, żałoba, żałobny, żałobny ubiór, żałobna pieśń, żałobę nosić, żałobna pieśń*.

Leksyka związana z obrzędami niekatolickimi odnosi się do tradycji judaistycznej, choć po raz kolejny nie wykracza poza wiedzę powszechną i stereotypową: *obrzezanie, obrzezek* ‘SWil: część męskiego członka, która u żydów i mahometan podlega obrzezaniu’, *obrzezek wszelaki, obrzezowania żydowskiego, obrzezuję*.

4. Analiza jakościowo-ilościowa słownictwa religijnego w SKurm

Jeśli przyjrzeć się wyekscerpowanej ze SKurm leksyce religijnej pod względem przynależności do trzech grup:

- sfery chrześcijańskiej,
- sfery uniwersalnej (dającej się odnieść do chrześcijaństwa, jak i do innych wyznań),
- sfery niechrześcijańskiej (odnoszącej się do judaizmu, islamu, wierzeń pierwotnych),

to okaże się, że w słowniku najobszerniej reprezentowane jest słownictwo chrześcijańskie (315 jednostek – 52,22%), np.: *adwent, apostoł, biblia, bierzmowanie, chrzcielnica, gromnica, kaplica, katechizm, klasztor, kmotr* ‘ojciec chrzestny’, a następnie słownictwo uniwersalne (213 jednostek – 36,1%), np.: *chwalca, cud, czczenie, dar, duch, dusza, grób, istność, jałmużna, kielich, klęczenie, małżeństwo, modlitwa, obrząd*. Pozostałe jednostki (63 – 10,68%) to leksyka niechrześcijańska, wśród której najwięcej jest leksemów związanych z wierzeniami pogańskimi (46 jednostek – 7,8%): *bogini, bóstwo, czarnoksięski, czarnoksięstwa nauka, czarnoksiężnik, czarowanie, czarownica,*

czarowniczy, czarownik, czart, czartowski, czaruję, czary, ofiara pogańskiego bydła, opętany od czarta, poganin, poganka, pogański, pogańskie, pogaństwo, po pogańsku, przepowiedzenie ‘przepowiednia’, straszycło widome, wiedźma, wilkołok ‘wilkołak’, wieszczba ‘wróżba’, wieszczbiarska nauka ‘wieszczbiarstwo, wrózenie’, wieszczbiarz, wieszczek, wieszczenie, wieszczka, wrózenie, wróżka ‘1. wróżba, 2. wiedźma, 3. wrózenie’, wróżków opowiedź ‘wrózenie’, wywołanie z ziemi, wywołaniec z ziemi, wywoływam z ziemi, zabobonny, zaklinacz, zaklinam czarta, zaklinam kogo, zaklinam się, zaklinanie czarta. Kolejny wyraźny krąg tematyczny stanowi leksyka związana z judaizmem (12 jednostek – 2,03%): *jarmułka, kościół starego zakonu, obrzezanie, obrzezaniec ‘żyd’, obrzezek, obrzezowania żydowskiego, obrzezek wszelaki, obrzezuję, synagoga, świątynia żydowska, żyd, żydowski.*

Warto zauważyć, że leksyka chrześcijańska pod względem procentowym stanowiła podobny udział siatki haseł religijnych w innych słownikach: 53,32% w PSWP oraz 54,54% w SJPDun. Jednak w porównaniu ze SKurm współczesne leksykony notowały procentowo więcej jednostek niechrześcijańskich (20,21% w PSWP, 13,04% w SJPDun) (Migdał, Piotrowska-Wojaczyk 2012, 240–241; Wojaczyk 2011, 160–161), wśród których największą częścią były jednostki z zakresu judaizmu i islamu, a dopiero potem związane z wierzeniami pogańskimi.

Przytoczone dane potwierdzają tezę o wyrazistości, a w pewnym zakresie nawet o nadreprezentatywności leksyki związanej z pogańskimi wierzeniami w SKurm. Taki stan rzeczy wynikać może z tła historycznego polsko-łacińsko-lotewskiego leksykonu. Do XVI stulecia pozycja chrześcijaństwa na terenie Inflant była wyjątkowo słaba, a miejscowi chłopcy nie byli zaznajomieni nawet z podstawowymi elementami wiary. Okres rekatolicyzacji Inflant Polskich przypada dopiero na wiek XVII i XVIII, choć wiadomo, że jeszcze w połowie XVIII w. ludność lotewska często oddawała się zabobonnym praktykom (Zajas 2008: 124). Zdaniem Gustawa Manteuffla wśród mieszkańców Inflant to właśnie katolicyzm jako religia odegrał ważną rolę w szerzeniu edukacji i oświaty (Budzyński 2014: 59–60). Aby skutecznie wykorzystać z umysłów wiernych ludowe wierzenia i doprowadzić do realnej katolicyzacji, należało elementy związane z zabobonami i gusłami poznać w języku ludności miejscowej, a następnie przetłumaczyć je na języki wykorzystywane w liturgii katolickiej, czemu – co doskonale widać na przykładzie przywołanej leksyki pogańskiej – służyć miał słownik Kurmina. Stąd też wynikać mogło szczególne zainteresowanie miejscowego duchowieństwa pogańską leksyką i zwyczajami panującymi w Inflantach, które jeszcze w XIX w. były miejscem styku kultury zachodnioeuropejskiej w wydaniu niemieckim lub polskim oraz kultury lokalnej, wywodzącej się z przedchrześcijańskich wierzeń i praktyk.

Występowanie słownictwa judaistycznego w SKurm wiąże się natomiast z obecnością w Łatgalii licznej społeczności żydowskiej, która pod koniec XIX w. na ziemiach łotewskich liczyła około 122 tys. osób¹³, przy czym blisko połowa tej ludności zamieszkiwała Łatgalię. Skupieni głównie w ośrodkach miejskich Żydzi stanowili ważną część panoramy XIX-wiecznych Inflant (Eberhardt 1998: 7–18), co znajduje potwierdzenie w pismach G. Manteuffla (Budzyński 2014: 56–57, 62), jak i w analizowanym słowniku. Trzeba zaznaczyć, że słownictwa judaistycznego w SKurm jest niewiele, co potwierdza tezę, że księża katolicycy w Łatgalii koncentrowali się raczej na zmaganiach z wierzeniami pogańskimi, gdyż wyznawcy judaizmu najczęściej nie ulegali konwersji (por. Budzyński 2014: 62).

Warto wspomnieć również o wyznaniach i religiach w SKurm pominiętych – wymowna wydaje się szczególnie nieobecność nawet podstawowego słownictwa odnoszącego się do wyznań nierzymskokatolickich. Rosyjski spis powszechny z końca XIX w. wykazał, że trzy najważniejsze prowincje dzisiejszej Łotwy (Semigalia, Liwlandia, Kurlandia) miały w tym czasie charakter ewangelicki, a z kolei Łatgalia była w większości katolicka. Ponadto ziemie łotewskie w tym okresie zamieszkiwali także prawosławni (rozproszeni głównie w większych miastach) oraz staroobrzędowcy (powiat rzeżycki i dyneburski) (Eberhardt 1998: 15–18), czego SKurm nie odnotowuje.

5. Podsumowanie

Analiza ilościowa leksyki konfesyjnej w *Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim* Jana Kurmina wykazała, że omawiane słownictwo mieści się w granicy przeciętnego udziału w siatce haseł słownika. Zastosowanie analizy jakościowej pozwoliło zauważyć, że w pewnych kręgach jest ono nadmiernie rozbudowane, a w innych niedoszacowane nawet w zakresie podstawowych pojęć. Wydaje się więc, że w SKurm znalazło się sporo wyrazów religijnych, które nie były wcale niezbędne z punktu widzenia potencjalnego użytkownika, tj. wykraczających poza sferę ogólności. Stanowią one przejaw katolickiego światopoglądu i doświadczenia życiowego autora słownika jako duchownego, mieszkańca XIX-wiecznej Łatgalii. Podobnie jak wyraźne ślady wierzeń pogańskich i judaistycznych stanowią specyficzny rys historyczno-kulturowy opisywanego leksykonu.

¹³ Dla porównania warto dodać, że ten sam spis ujawnił obecność na ziemiach łotewskich 65,2 tys. Polaków, a więc blisko o połowę mniej niż Żydów (Eberhardt 1998: 15).

Słowniki

- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red. H. Zgólkowa. T. I–L. Poznań 1994–2005.
- SJPDun – *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. B. Dunaj. Warszawa 1996.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. T. I–III. Warszawa 1978–1981.
- SKurm – Kurmin J. *Słownik polsko lacińsko lotewski ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina*. Wilno 1858.
- SL – Linde S. B. *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Warszawa 1807–1814.
- SW – *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. I–VIII. Warszawa 1900–1927.
- SWil – Zdanowicz A. i in. *Słownik języka polskiego*. T. I–II. Wilno 1861.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, <www.wsjp.pl>, dostęp: 7.06.2019.

Literatura

- Bajerowa R. (1988): *Rola języka we współczesnym polskim życiu religijnym*. [W:] *O języku religijnym: zagadnienia wybrane*. Red. M. Karpluk, J. Sambor. Lublin, s. 9–19.
- Bizior R. (2017): *Dialog z INNYM w dyskursie religijnym 2. połowy XIX w. (na przykładzie kazań)*. *O relacji katolicy – protestanci*. „Język – Szkoła – Religia” 12(2), s. 7–21.
- Budzyński R. (2014): *Kwestie pograniczne w pisarstwie Gustawa Manteuffla*. „Wielogłos” 2(20), s. 53–64.
- Eberhardt P. (1998): *Problematyka narodowościowa Łotwy*. „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN” 54, s. 1–67.
- Grzegorzczak P. (1967): *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*. Warszawa.
- Jankowiak M. (2016): *Funkcjonowanie języka łatgalskiego w sytuacji wielokulturowości i wielojęzyczności*. „Zeszyty Łużyckie” 5, s. 273–296.
- Kolbuszewski S. (1963): *Polonica lotewskie*. „Język Polski” 3, s. 165–171.
- Kolbuszewski S. (1977): *Jana Karigera słownik polsko-lotewski na tle leksykografii b. Inflant Polskich. Studium z historii języka lotewskiego i dziejów kultury b. Inflant Polskich*. Poznań.
- Leikuma L. (2009): *Vēlreiz par Jāņa Kurmina vārdnīcu*. [W:] *Nuo Konstantino Sirvido iki didžiojo žodyno*. Vilnius, s. 25–27.
- Migdał J., Piotrowska-Wojaczyk A. (2012): *O słownictwie religijnym w słownikach języka polskiego (przeobrażenia warsztatu leksykograficznego do połowy XX wieku)*. [W:] *Język doświadczenia religijnego*. T. IV. Red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska. Szczecin, s. 229–247.
- Pałaśa I. (2014): *Leksykografia polsko-lotewska, lotewsko-polska 1683–1939 – wybrane zagadnienia* (niepublikowana praca magisterska).
- Piotrowska-Wojaczyk A. (2011): *Słownictwo religijne w „Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny” pod red. H. Zgólkowej*. [W:] *Język. Religia. Tożsamość*. T. V. Red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska. Gorzów Wielkopolski, s. 157–162.
- Serenty A. (2015): *Słownictwo w dydaktyce języka. Świat słów na przykładzie języka polskiego jako obcego*. Kraków.
- Szamryk K. (2016a): *Regionalizmy fonetyczne w „Słowniku polsko-lacińsko-lotewskim” Jana Kurmina*. *Wokalizm*. „Prace Filologiczne” 68, s. 375–386.
- Szamryk K. (2016b): *Język rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka*. Białystok.
- Szlesiński I. (1978): *Charakterystyka językowo-stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku*. Łódź.
- Szydłowska N. (2011): *Język polski w XIX-wiecznych rękopisach kościelnych*. Białystok.

- Tokarski R. (1993): *Słownictwo jako interpretacja świata*. [W:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. II. Red. J. Bartmiński. Wrocław, s. 335–362.
- Tyloch W. (red.) 1988: *Leksykon religioznawczy*. Warszawa.
- Wysocka E. (1987): *Leksyka związana z życiem religijnym w „Słowniku języka polskiego PAN” pod red. W. Doroszewskiego*. [W:] *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*. T. II: *Współczesny język polski*. Białystok, s. 73–86.
- Zajas K. (2008): *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*. Kraków.
- Zdunkiewicz-Jedynak D. (2008): *Wykłady ze stylistyki*. Warszawa.